

AGATA RUŻNIAK-LUBOCKA

Institut Psychologii, Uniwersytet Gdański, Gdańsk
Institute of Psychology, University of Gdańsk
e-mail: agata.ruzniak-lubocka@phdstud.ug.edu.pl

ALEKSANDRA LEWANDOWSKA-WALTER orcid.org/0000-0001-9806-6339

Institut Psychologii, Uniwersytet Gdański, Gdańsk
Institute of Psychology, University of Gdańsk
e-mail: psyalw@ug.edu.pl

MARIA KAZMIERCZAK orcid.org/0000-0001-7323-2580

Institut Psychologii, Uniwersytet Gdański, Gdańsk
Institute of Psychology, University of Gdańsk
e-mail: psymk@ug.edu.pl

Normatywne i nienormatywne trudne zachowania dzieci w wieku poniemowlęcym w sytuacji wejścia w rolę starszego rodzeństwa

Normative and Non-Normative Difficult Behaviors of Toddlers in the Situation of Entering the Role of Older Sibling

Abstract. The purpose of the study was to verify whether the birth of younger siblings is associated with an increase in the number of difficult normative and non-normative behaviors in children at the toddler's age. The study involved 68 pairs of parents with children aged 24 to 36 months. There were two groups of respondents: 1. parents of only children ($N = 36$ pairs), and 2. parents with two children ($N = 32$ pairs). Individual variables concerning children were analyzed: the intensity of adverse behaviors and the intensity of rebellious behaviors related to the crisis of the second and third year of life. These variables were measured with the Questionnaire for Child Behavior in the Age of 1.5–5 years (CBCL) and the Behavior Scale of 2–3 years. The analysis of the obtained data has shown that the only children manifest more non-normative behaviors than their peers who have a younger sibling. Girls who played the role of an older sister showed slightly more undesirable behaviors than their peers. The results of the above studies allowed to determine that the birth of younger siblings is associated with the occurrence of more non-normative behaviors differently for girls and boys.

Keywords: siblings, difficult behaviors, second and third year of life crisis.

Słowa kluczowe: rodzeństwo, zachowania niepożądane, kryzys dwulatka–trzylatka.

WPROWADZENIE

Okres poniemowlęcy przypadający na drugi i trzeci rok życia jest fazą rozwoju indywidualnego, w którym następuje wiele dynamicznych zmian w sferze emocjonalnej. Są one związane z rozwojowym kryzysem, który musi rozwiązać dziecko, określanym przez Eriksona (2000) poprzez dwa bieguny: autonomia vs. wstyd i wątpliwość. Prawidłowo rozwijające się dzieci przejawiać mogą w tym czasie zachowania społecznie niepożądane, takie jak bunt czy agresja. W większości przypadków są one przejawem rozwijającej się u dziecka autonomii. W tym okresie dziecko próbuje utrzymać więź z opiekunem, lecz jednocześnie pojawia się u dziecka potrzeba realizowania własnych, odrębnych celów (Bailargeon, Sward, Keenan, Cao, 2011).

Zmiany w zachowaniu, które pojawiają się u dzieci w tym czasie, Lew Wygotski nazwał „kryzysem trzeciego roku życia” (Wygotski, 2002). Wśród charakterystycznych symptomów pojawiających się w zachowaniu dziecka wyróżnił przede wszystkim negatywizm, przekorę oraz upór. Charakterystyczne dla tego okresu są też deprecjacja autorytetu rodzica przez dziecko oraz despotyzm pojawiający się w codziennych sytuacjach, kiedy dziecko za wszelką cenę chce, by spełniono jego żądania. Wspólnym mianownikiem opisanych zachowań jest walka dziecka o pozycję w strukturach społecznych, a w szczególności w rodzinie (Keefe, 2005).

Okres poniemowlęcy może mieć związek z przejawianymi normatywnymi trudnymi zachowaniami po istotnej zmianie w strukturze rodziny, jaką są narodziny młodszego rodzeństwa. W relacji matki ze starszym dzieckiem zauważalne będą zmiany związane z koniecznością dzielenia czasu między dwoje dzieci. niesprostanie takiemu zadaniu może być przyczyną pojawienia się u dziecka tak trudnych emocji, jak złość czy rozgoryczenie (Song, Volling, 2016). Dunn i Kendrick (1982) dowiodły, że po narodzeniu młodszego rodzeństwa matki kierowały do starszych dzieci więcej wypowiedzi o treści zakazowej, a także częściej stosowały dyscyplinę fizyczną, jednocześnie poświęcając na zabawę z nimi mniej czasu (Dunn, Kendrick, 1982). Zdaniem Song i Volling (2016) takie za-

chowanie ze strony matek może być związane z traktowaniem pierwszego dziecka jako bardziej odpowiedzialnego i oczekiwaniem z jego strony większego zrozumienia i opiekuńczości w stosunku do młodszego członka rodziny (Song, Volling, 2016).

Istnieją badania, w których dowiedziono, że im mniejsza jest różnica wiekowa między rodzeństwem, tym więcej zachowań nienormatywnych może przejawiać starsze dziecko, będące do tej pory jedynakiem. Lorraine Nadelman i Audrey Begun (1982) dowiodły, że matki zauważały więcej przejawów frustracji, agresji, a także apatii u dzieci, którym urodziło się rodzeństwo poniżej ich czterdziestego miesiąca życia, w porównaniu z tymi dziećmi, którym nieco później narodziło się młodsze rodzeństwo. Judy Dunn i Carol Kendrick (1982) przebadaly grupę pierworodnych w wieku od 18 do 43 miesięcy. Z opublikowanych przez nich danych wynika, że im dzieci były starsze, tym lepiej przystosowywały się do roli starszego rodzeństwa. Do podobnych wniosków doszli także Kramer i Gottman (1992), którzy zaobserwowali więcej pozytywnych zachowań w stosunku do młodszego rodzeństwa u dzieci czteroletnich niż u trzyletnich. Ju-Hyun Song i Brenda Volling (2016) argumentują wyniki badań tym, że dzieci w wieku przedszkolnym, w porównaniu do młodszych dzieci, mają lepiej rozwinięte umiejętności poznawcze oraz społeczne. Dzięki temu są w stanie lepiej zrozumieć i zaakceptować zmiany, które zaszły w ich systemie rodzinnym. Przywołane autorki zauważyły także, jak istotną rolę ma przygotowanie dziecka na pojawienie się młodszego brata lub siostry w rodzinie. Dzieci rodziców, którzy pomagali dziecku zrozumieć nową sytuację, prezentowały większe zaangażowanie w relację z młodszym rodzeństwem (Song, Volling, 2016).

REAKCJA PIERWORODNEGO DZIECKA NA POJAWIENIE SIĘ MŁODSZEGO RODZENIĘSTWA

Relacje między jedynakiem, który staje się starszym rodzeństwem, a młodszym dzieckiem, które pojawia się w rodzinie, wyjaśnić można

za pomocą różnych modeli teoretycznych. Ich podstawy tworzą między innymi: teoria psychodynamiczna, teoria behawioralna, teoria przywiązania oraz teoria systemowa.

W teorii psychodynamicznej, której jednym z czołowych przedstawicieli jest Zygmunta Freud, szczególnie podkreśla się występowanie w relacji między rodzeństwem takich zjawisk, jak przemieszczenie, zazdrość czy w późniejszym czasie rywalizacja (Kramer, Ramsburg, 2002). Niechęć pierwородnego do młodszego dziecka wynikać ma z utraty rodzicielskiej uwagi. Pogląd ten odzwierciedla się także w powszechnej opinii społeczeństwa. Koncepcje behawioralne w większości opisują przyczyny, czyli czynniki wywołujące określone zachowania. Istotną wagę przykładają się w tych koncepcjach do modelu właściwych zachowań, jakie rodzice powinni prezentować dziecku, aby mogło je ono naśladować w relacji z młodszym rodzeństwem. Psychologia behawioralna, oparta na uczeniu się zachowań, dba o aranżowanie codziennych sytuacji w taki sposób, aby starsze dziecko mogło w nich spontanicznie uczestniczyć. Pozytywne wzmocnienie zachowań wobec młodszego rodzeństwa może doprowadzić do spadku negatywnych reakcji (Kramer, Ramsburg, 2002). W teorii przywiązania istotne znaczenie przypisuje się w interakcji, która tworzy się między dzieckiem a rodzicem. Dzięki czułym relacjom w rodzinie dzieci są zdolne do prawidłowego rozwoju emocjonalnych i społecznych kompetencji (Bowlby, 2007). Ważną rolę w tym ujęciu grają dalsi członkowie rodziny, np. dziadkowie czy wujostwo, którzy są wsparciem dla powiększającej się rodziny (Kramer, Ramsburg, 2002). Zgodnie z założeniami teorii systemowej narodziny drugiego dziecka są istotną zmianą w systemie rodzinnym. Dotychczas składał się on jedynie z trzech członków, którzy tworzyli między sobą podsystemy: żona–mąż, mama–dziecko, tata–dziecko. Przyjście na świat drugiego dziecka wiąże się ze zmianami w każdym z tych podsystemów, co niewątpliwie wpływa na dynamikę rodziny (Garbarino, 1992). Zmiany w systemie rodzinnym wiążą się z przyjęciem nowej roli, a to dla dziecka może wiązać się z trudnościami w zachowaniu, takimi jak opór lub bunt w sto-

sunku do nowych wymogów skierowanych do niego ze strony rodziców, gdyż po urodzeniu młodszego dziecka matka poświęcają na zabawę ze starszym mniej czasu, częściej formułują wobec niego zakazy i dyscyplinują fizycznie (Dunn, Kendrick, 1982).

Istnieje założenie, że pierwородne dziecko po narodzinach młodszego rodzeństwa przeżywa uraz detronizacyjny (Kasten, 1997). Jest to swojego rodzaju szok, który wpływa na późniejszy stosunek starszego dziecka do brata lub siostry. Przejawia się on w takich zachowaniach, jak agresja, zazdrość czy odrzucenie młodszego rodzeństwa. Stosunek starszego dziecka do rodziców także ulega zmianie. Zauważalne jest to szczególnie w relacji z matką, której z jednej strony okazuje ono czułość, a z drugiej zwraca się do niej z nieufnością (Kramer, Ramsburg, 2002). Z perspektywy rozwoju poznawczego dziecka takie zachowanie jest zrozumiałe. W okresie poniemowlęcym dziecko nie ma jeszcze na tyle rozwiniętych reprezentacji umysłowych, by móc w pełni zrozumieć zaistniałą sytuację (Kasten, 1997). Z drugiej strony, niewątpliwie jakość i intensywność relacji matek z pierwородnymi zmniejsza się po narodzinach rodzeństwa. Niektórzy rodzice zgłaszają występowanie u ich dzieci problemów emocjonalnych i behawioralnych, takich jak lęk, regresja czy akty agresji w stosunku do młodszego dziecka, i spostrzegają je jako konsekwencję zmian w rodzinie i w relacjach wzajemnych jej członków (Baydar, Greek, Brooks-Gunn, 1997).

Z obserwacji zachowań dzieci po narodzinach rodzeństwa wynika, że reakcje na tę nową sytuację różnią się także ze względu na płeć dziecka, które wchodzi w rolę starszego brata lub siostry. Z przeprowadzonych dotychczas badań wynika, że chłopcy wykazują więcej zachowań związanych z wycofaniem i mniej zachowań opiekuńczych w stosunku do młodszego brata lub siostry niż dziewczęta, które znalazły się w takiej samej sytuacji (Stewart, Mobley, van Tuyl, Salvador, 1987). Nazli Baydar i współpracownicy (1997), analizując dane z badań longitudinalnych, wykazali, że w ciągu pierwszych sześciu lat od przyjścia na świat młodszego rodzeństwa u dziewczynek zaob-

serwować można znaczący wzrost liczby zachowań wynikających z lęku. Autorzy badań są zdania, że nie sam fakt narodzin kolejnego dziecka ma znaczenie dla rozwoju emocjonalnego pierworodnego, ale zmiany charakteru rodzinnych relacji w tej nowej sytuacji. Zauważyli oni, że u dzieci obojga płci wystąpić może w tym czasie nieznaczny krótkoterminowy zastój w rozwoju w obszarze werbalnym, co wyjaśniają tym, że liczba interakcji między starszym dzieckiem a matką ulega zmniejszeniu. Wzrasta natomiast liczba zachowań kontrolujących ze strony dorosłych, które także przyczynić się mogą do zahamowania rozwoju zdolności komunikowania się (Baydar, Greek, Brooks-Gunn, 1997) i możliwości wyrażania swojej autonomii przez potomstwo.

Krótkotrwały zastój w rozwoju werbalnym spowodowany może być także tym, że nowy partner zabaw dziecka jest od niego młodszy co najmniej o dwa lata. Różnica wieku niestety nie sprzyja stymulowaniu poznawczego rozwoju starszego dziecka (Musatti, 1987). Tworzącą się relacja przyczynić się może natomiast do rozwoju emocjonalnego, a także do rozwijania kolejnych stopni empatii (Musatti, 1995).

Z badań dotyczących społecznego funkcjonowania dzieci wysunąć można wnioski, że znacznie więcej konfliktów z rówieśnikami miały dzieci, których rodzeństwo urodziło się w momencie, gdy miały one od 12 do 24 miesięcy. Pierworodni, którzy stali się starszym rodzeństwem, po ukończeniu dwudziestego czwartego miesiąca życia wykazywali znacznie mniej konfliktów rówieśniczych niż jedynacy w tym samym wieku (Baydar, Greek, Brooks-Gunn, 1997). Krótko po pojawieniu się na świecie drugiego dziecka u starszych dziewczynek i chłopców widoczny był także wzrost zachowań niedojrzałych, stanowiących normę rozwojową we wcześniejszych okresach rozwojowych. Efekt ten zaobserwowano jedynie w przypadku par dzieci, gdzie występowała różnica płci między rodzeństwem. W przypadku starszych dzieci, których rodzeństwo było tej samej płci, zachowań niedojrzałych było istotnie mniej (Dunn, Kendrick, 1982; Stewart i in., 1987).

W świetle wyżej przedstawionych teorii oraz przytoczonych wyników badań można wysunąć przypuszczenie, że to, w jaki sposób dziecko w wieku poniemowlęcym będzie się zachowywało w sytuacji pojawienia się nowego członka rodziny, zależy do wielu czynników. Przygotowanie rodziców do nowej sytuacji, poziom rozwoju dziecka, a także jego wrażliwość z pewnością są związane z tym, jak zareaguje ono na fakt pojawienia się młodszego rodzeństwa. Niezwykle istotne znaczenie ma prawidłowy rozwój emocjonalny dziecka. Dzięki cierpliwości i zrozumieniu ze strony rodziców może ono wyjść poza ramy swojego egocentrycznego ja i rozwijać zdolność empatii. Rodzące się autonomia i potrzeba niezależności mogą zostać pozytywnie wykorzystane i przeobrażone w chęć aktywnego uczestniczenia w życiu powiększonej rodziny, np. przy przygotowywaniu pokoju dla nowego brata lub siostry. Tak zwyczajne czynności mogą pomóc dziecku w odnalezieniu się w nowej sytuacji i zrozumieniu, że jest ono nadal istotną częścią systemu rodzinnego, a pojawienie się drugiego dziecka nie będzie umniejszało jego pozycji.

PROBLEM

Na podstawie przeglądu literatury z zakresu rozwoju dzieci w wieku poniemowlęcym, dotyczącej wpływu narodzin młodszego rodzeństwa na funkcjonowanie starszego brata lub siostry, a także analizy wyżej przedstawionych badań, sformułowano następujące hipotezy badawcze:

1. Dzieci mające młodszego rodzeństwo wykazują więcej zachowań nienormatywnych (internalizacyjnych i eksternalizacyjnych) niż ich rówieśnicy jedynacy.
2. Dzieci mające młodszego rodzeństwo wykazują więcej zachowań trudnych normatywnych będących wyrazem kryzysu dwulatka-trzylatka niż ich rówieśnicy jedynacy.
3. Płeć, pojawienie się młodszego rodzeństwa oraz nasilenie zachowań będących przejawem kryzysu okresu poniemowlęcego stanowią predyktory nasilenia zachowań nienormatywnych.

METODA

Grupa badana

W badaniu udział wzięło 68 par rodziców mających dzieci w wieku od 24 do 36 miesięcy. Wyodrębnione zostały dwie grupy badanych. W grupie pierwszej znaleźli się rodzice jedyneków ($n = 36$ par), a w drugiej grupie rodzice mający dwoje dzieci ($n = 32$ pary). Rodzice z pierwszej grupy badanej mieli dzieci (jedyneków), których średni wiek wynosił 34,52 miesiące ($SD = 6,78$; min. 24, max. 47), natomiast rodzice w grupie drugiej mieli dzieci (starsze rodzeństwo), których średni wiek wynosił 34,41 miesiące ($SD = 6,27$; min. 25, max. 54). Średni wiek dzieci rodziców z drugiej grupy badanej w momencie, w którym zostawali starszym bratem lub siostrą, wynosił 28,28 miesiące ($SD = 5,5$). Wśród dzieci rodziców z pierwszej grupy znalazło się 21 dziewczynek jedyneków (58,3%) i 15 chłopców jedyneków (41,6%). W drugiej grupie rodziców dzieci, które miały młodszego rodzeństwo, znajdowało się 14 dziewczynek (43,8%) i 18 chłopców (56,2%). Większość matek jedyneków znajdowała się w przedziale wiekowym od 25 do 30 lat (53%), natomiast matki dwojga dzieci zazwyczaj należały do grupy wiekowej od 31 do 35 lat (50%). Większość ojców, zarówno jedyneków (39%), jak i dwojga dzieci (44%), znajdowała się w przedziale wiekowym od 31 do 35 lat. I matki (78,1%), i ojcowie (59,4%) dzieci z obydwu grup w większości mieli wyższe wykształcenie. Rodziny z jednym dzieckiem (58,3%), a także rodziny z dwojgiem dzieci (71,9%) w przeważającej części zamieszkiwały duże miasta, tj. powyżej 200 000 mieszkańców.

Większość matek dwojga dzieci w okresie przeprowadzania badania nie pracowała (50%), 30% z nich pracowało w trybie ośmiogodzinnym, 10% z nich nigdy nie było zatrudnionych, 7% pracowało na 7/8 etatu od poniedziałku do piątku, a 3% w trybie zmianowym dwunastogodzinnym. Natomiast matki jedyneków w większości pracowały w trybie ośmiogodzinnym (66%), 16% z nich pracowało w trybie 7/8 etatu, a 12% w okre-

sie przeprowadzania badania nie pracowało w ogóle, 3% pracowało w trybie zmianowym dwunastogodzinnym, a pozostałe 3% nie było nigdy zatrudnione.

Narzędzia badawcze

- 1. Kwestionariusz wywiadu.** Przygotowany został przez autorkę badań. Składał się z dwudziestu pytań. Wypełniany był tylko przez jednego z rodziców. Pytania w nim zawarte dotyczyły płci, wieku dziecka oraz tego, czy jest ono jedynekami, czy ma młodszego rodzeństwo.
- 2. Kwestionariusz Zachowań Dziecka w grupie wiekowej 1,5–5 lat (Child Behavior Checklist – CBCL)** autorstwa Thomasa Achenbacha i Leslie Rescorli (2010). Dostęp do eksperymentalnej wersji kwestionariusza w języku polskim przeznaczonej do prowadzenia badań naukowych możliwy był dzięki współpracy ze Stowarzyszeniem ASEBA (Achenbach System of Empirically Based Assessment) w Vermont. Narzędzie to składa się z dwóch części. Pierwsza dotyczy zachowań nienormatywnych prezentowanych przez dziecko, natomiast druga część rozwoju językowego dzieci w wieku od 18 do 35 miesięcy. Rodzice biorący udział w prezentowanym badaniu wypełniali jedynie pierwszą część kwestionariusza, na którą składają się 99 pytań zamkniętych oraz cztery otwarte. Dokonywali oceny przedstawionych stwierdzeń na trójstopniowej skali. Wartość „0” oznaczała, że odpowiedź jest nieprawdziwa w odniesieniu do ich dziecka, wartość „1” odpowiadała zdaniu w pewnym stopniu prawdziwemu, lub czasem prawdziwemu, natomiast cyfra „2” oznaczała, że dane określenie jest często lub zawsze prawdziwe. Stwierdzenia przypisane były odpowiednio do siedmiu skal, których rzetelność oszacowana została na podstawie współczynników *alfa* Cronbacha i w przedstawionym badaniu dla poszczególnych skal wynosiła odpowiednio: bierność emocjonalna $\alpha = .63$, lęk/depresja $\alpha = .65$, dolegliwości somatyczne $\alpha = .69$, wycofanie $\alpha = .59$, problemy ze

snem $\alpha = .71$, problemy z uwagą $\alpha = .61$, zachowania agresywne $\alpha = .87$.

- 3. Skala Zachowania Dwulatka–Trzylatka** utworzona została na podstawie koncepcji Lwa Siemionowicza Wygotskiego, rosyjskiego pioniera psychologii społeczno-kulturowej (Keefer, 2005). W przeprowadzonym badaniu skorzystano z wersji eksperymentalnej w języku polskim. Skala zawiera siedem krótkich opisów zachowania dziecka, które odpowiadają cechom charakterystycznym dla kryzysu trzeciego roku życia, z których pierwszym jest negatywizm przejawiający się w sytuacjach, gdy kierujemy do dziecka prośbę o zrobienie czegoś, a ono nie wykonuje tego tylko ze względu na to, że je o to poprosiliśmy. Kolejno opisane zostały także takie zachowania jak: upór, niezadowolenie, samowola, protest, dewaluacja oraz despotyzm. Rodzice byli proszeni o zaznaczenie na siedmiostopniowej skali nasilenia danego zachowania u swojego potomka. Wartość „1” oznaczała, że zachowanie w ogóle się nie pojawia, natomiast „7” oznaczała, że dane zachowanie pojawia się u dziecka z dużym nasileniem. Rzetelność dla danej skali oszacowana na podstawie współczynnika alfa Cronbacha w przedstawionym badaniu wyniosła $\alpha = .76$.

PROCEDURA BADANIA

Dobór próby został przeprowadzony dzięki wykorzystaniu metody kuli śnieżnej. Rodzice dzieci z obydwu grup, po udzieleniu zgody na udział w badaniu, zostali poproszeni o wypełnienie kwestionariuszy w wersji papierowej. Matki i ojcowie wypełniali je w swoich domach. Po otrzymaniu pakietu kwestionariuszy dotyczących zachowań dziecka oraz relacji w rodzinie wyznaczany zostawał okres od jednego tygodnia do dwóch, przeznaczony na wypełnienie narzędzi. Ze względu na dbałość o komfort i anonimowość rodziców, koperty były odbierane od nich w formie zaklejonej i nieoznakowanej. Matki i ojcowie wspólnie oceniali subiektywnie aktualne zachowanie dziecka za pomocą Kwestionariusza CBCL,

natomiast kryzys dwulatka–trzylatka każdy z rodziców oceniał osobno. Do niniejszego badania włączone zostały dane jedynie z prawidłowo wypełnionych pakietów kwestionariuszy ($N = 68$). Pozostałe kwestionariusze, w których pojawiły się braki danych bądź błędy popełniane przy zakresłaniu odpowiedzi, np. udzielenie dwóch odpowiedzi, nie były włączone do analiz w opisywanym badaniu.

Podczas analizy danych z obydwu badanych grup utworzone zostały cztery grupy dzieci, których zachowania oceniali rodzice: 1. dziewczynki jedynaczki, 2. dziewczynki mające młodszego rodzeństwo, 3. chłopcy jedynacy oraz 4. chłopcy mający młodszego rodzeństwo.

Odpowiedzi udzielane na Skali Zachowania Dwulatka–Trzylatka na potrzeby analizy danych zostały zsumowane i utworzone zostały dwie osobne zmienne: kryzys dwulatka–trzylatka w ocenie matki dziecka oraz kryzys dwulatka–trzylatka w ocenie ojca.

Do statystycznej analizy danych wykorzystano program SPSS 24 (Statistical Package for the Social Sciences) i wykorzystano następujące metody: jednoczynnikową analizę wariancji ANOVA oraz analizę regresji.

WYNIKI

W celu weryfikacji pierwszej hipotezy dotyczącej różnic w przejawianiu przez dziecko zachowań nienormatywnych, w zależności od posiadania przez niego młodszego rodzeństwa i płci oraz interakcji tych dwóch zmiennych, przeprowadzono analizę ANOVA w układzie 2 (płeć) x na 2 (posiadanie rodzeństwa) wyników zebranych za pomocą Kwestionariusza CBCL dla czterech badanych grup dzieci: dziewczynek jedynaczek ($N = 14$), dziewczynek mających młodszego rodzeństwo ($N = 21$), chłopców jedynaków ($N = 18$) oraz chłopców mających młodszego rodzeństwo ($N = 15$). W tabeli 1 przedstawione zostały statystyki opisowe dotyczące nasilenia zachowań nienormatywnych w czterech badanych grupach dzieci.

Statystyki opisowe dotyczące nasilenia zachowań nienormatywnych ujętych w skali CBCL dla czterech badanych grup

Tabela 1. Statystyki opisowe dotyczące nasilenia zachowań nienormatywnych ujętych w skali CBCL dla czterech badanych grup

Statystyka	<i>M</i>	<i>SD</i>
Skala CBCL: Wycofanie		
Dziewczynki I*	.67*****	.86
Dziewczynki II**	1,79	1,48
Chłopcy I***	2,27	2,1
Chłopcy II****	2,1	1,92
Skala CBCL: Reakcje emocjonalne		
Dziewczynki I	1,67	1,68
Dziewczynki II	2,21	1,76
Chłopcy I	3	3,2
Chłopcy II	2,22	2,1
Skala CBCL: Niepokój i depresja		
Dziewczynki I	2,29	1,68
Dziewczynki II	3,14	1,56
Chłopcy I	2,73	2,82
Chłopcy II	2,94	2,41
Skala CBCL: Dolegliwości somatyczne		
Dziewczynki I	1,29	1,59
Dziewczynki II	1,36	1,60
Chłopcy I	1,60	2,29
Chłopcy II	1,61	2,64
Skala CBCL: Problemy ze snem		
Dziewczynki I	2,14	2,29
Dziewczynki II	3,21	2,78
Chłopcy I	2,47	2,56
Chłopcy II	2,33	1,91
Skala CBCL: Problemy z uwagą		
Dziewczynki I	2,00	1,67
Dziewczynki II	2,21	1,37
Chłopcy I	2,73	.80
Chłopcy II	2,22	2,26

Tabela 1. cd.

Statystyka	<i>M</i>	<i>SD</i>
Skala CBCL: Zachowania agresywne		
Dziewczynki I	8,62	4,76
Dziewczynki II	10,21	6,18
Chłopcy I	13,60	7,75
Chłopcy II	9,11	5,35
Skala CBCL: Zachowania internalizacyjne		
Dziewczynki I	5,90	3,89
Dziewczynki II	8,50	4,88
Chłopcy I	9,60	9,33
Chłopcy II	8,28	6,76
Skala CBCL: Zachowania eksternalizacyjne		
Dziewczynki I	10,62	6,03
Dziewczynki II	12,43	7,31
Chłopcy I	16,33	8,02
Chłopcy II	11,33	6,63
Skala CBCL: Ogólne problemy		
Dziewczynki I	24,90	14,69
Dziewczynki II	32,36	17,19
Chłopcy I	39,27	25,32
Chłopcy II	30,06	16,75
Skala CBCL: Problemy ze stresem		
Dziewczynki I	1,19	1,60
Dziewczynki II	2,00	1,57
Chłopcy I	2,60	2,23
Chłopcy II	1,72	1,49
Skala CBCL: Problemy afektywne		
Dziewczynki I	1,00	1,38
Dziewczynki II	1,93	2,20

* Dziewczynki I – dziewczynki jedynaczki.

** Dziewczynki II – dziewczynki posiadające młodsze rodzeństwo.

*** Chłopcy I – chłopcy jedynacy.

**** Chłopcy II – chłopcy posiadający młodsze rodzeństwo.

***** Dla interpretacji poniższych danych przyjmuje się, że im wyższa wartość średniej (*M*), tym większe nasilenie zachowań nienormatywnych u dziecka.

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 2. Istotność różnic w nasileniu zachowań niepożądanych (internalizacyjnych i eksternalizacyjnych) w zależności od płci dziecka oraz występowania młodszego rodzeństwa

Źródło	F	df	P
Zmienna wyjaśniana: Wycofanie			
Płeć	5,693	1	0,020
Rodzeństwo	1,342	1	0,251
Płeć * rodzeństwo	2,881	1	0,094
Zmienna wyjaśniana: Reakcje emocjonalne			
Płeć	1,519	1	0,222
Rodzeństwo	0,045	1	0,833
Płeć * rodzeństwo	1,483	1	0,228
Zmienna: Niepokój i depresja			
Płeć	0,055	1	0,815
Rodzeństwo	1,016	1	0,317
Płeć * rodzeństwo	0,372	1	0,544
Zmienna: Dolegliwości somatyczne			
Płeć	0,311	1	0,579
Rodzeństwo	0,007	1	0,936
Płeć * rodzeństwo	0,004	1	0,953
Zmienna: Problemy ze snem			
Płeć	0,230	1	0,633
Rodzeństwo	0,651	1	0,423
Płeć * rodzeństwo	1,073	1	0,304
Zmienna: Problemy z uwagą			
Płeć	0,826	1	0,376
Rodzeństwo	0,132	1	0,717
Płeć * rodzeństwo	0,791	1	0,377
Zmienna wyjaśniana: Zachowania agresywne			
Płeć	1,752	1	0,190
Rodzeństwo	0,976	1	0,327
Płeć * rodzeństwo	4,313	1	0,042
Zmienna wyjaśniana: Zachowania internalizacyjne			
Płeć	1,227	1	0,272
Rodzeństwo	0,165	1	0,686
Płeć * rodzeństwo	1,561	1	0,216

Tabela 2. cd.

Źródło	F	df	P
Zmienna wyjaśniana: Zachowania eksternalizacyjne			
Płeć	1,842	1	0,179
Rodzeństwo	0,879	1	0,352
Płeć * rodzeństwo	4,004	1	0,050
Zmienna wyjaśniana: Ogólne problemy			
Płeć	1,871	1	0,176
Rodzeństwo	0,040	1	0,843
Płeć * rodzeństwo	3,572	1	0,063
Zmienna wyjaśniana: Problemy ze stresem			
Płeć	1,784	1	0,186
Rodzeństwo	0,006	1	0,936
Płeć * rodzeństwo	3,965	1	0,051
Zmienna wyjaśniana: Problemy afektywne			
Płeć	1,156	1	0,286
Rodzeństwo	0,642	1	0,426
Płeć * rodzeństwo	1,090	1	0,300
Zmienna wyjaśniana: Problemy lękowe			
Płeć	0,091	1	0,764
Rodzeństwo	0,530	1	0,469
Płeć * rodzeństwo	1,213	1	0,275
Zmienna wyjaśniana: Problemy rozwojowe			
Płeć	8,481	1	0,005
Rodzeństwo	1,127	1	0,292
Płeć * rodzeństwo	2,709	1	0,105
Zmienna wyjaśniana: Deficyty uwagi/Nadpobudliwość			
Płeć	0,238	1	0,628
Rodzeństwo	1,949	1	0,167
Płeć * rodzeństwo	5,313	1	0,024
Zmienna wyjaśniana: Problemy buntownicze			
Płeć	0,768	1	0,384
Rodzeństwo	0,203	1	0,654
Płeć * rodzeństwo	2,216	1	0,142

Źródło: opracowanie własne.

Istotność różnic w nasileniu zachowań nienormatywnych (internalizacyjnych i eksternalizacyjnych) w zależności od płci dziecka oraz posiadania przez niego młodszego rodzeństwa.

Analiza uzyskanych wyników przedstawionych w tabeli 2 wskazuje na występowanie efektu interakcji na poziomie tendencji dla sześciu skal Kwestionariusza CBCL: Wycofanie, Zachowania Agresywne, Problemy ze Stresem, Deficyty uwagi/Nadpobudliwość, Zachowania Eksternalizacyjne oraz dla skali Ogólne Problemy.

Płeć i posiadanie rodzeństwa mają związek z nasileniem niektórych zachowań nienormatywnych ujętych w Skali CBCL. Dziewczynki mające młodszego rodzeństwo oraz chłopcy jedynacy wykazywali więcej zachowań związanych z wycofaniem, zachowań agresywnych, problemów ze stresem, problemów związanych z deficytami uwagi, zachowań eksternalizacyjnych, a także więcej zachowań wchodzących w skład skali Ogólne Problemy w odróżnieniu do dziewczynek jedynaczek i chłopców mających młodszego rodzeństwo.

W ocenie rodziców wypełniających kwestionariusze CBCL to dziewczynki, które miały rodzeństwo, przejawiały nieznacznie więcej zachowań nienormatywnych niż ich rówieśniczki jedynaczki. Natomiast chłopcy, którzy byli starszymi braćmi, przejawiali mniej zachowań

nienormatywnych niż chłopcy jedynacy w tym samym przedziale wiekowym.

Zgodnie z drugą hipotezą przyjęto, że dzieci mające młodszego rodzeństwo wykazywać będą więcej zachowań normatywnych będących przejawem kryzysu dwulatka–trzylatka niż ich rówieśnicy jedynacy. W celu weryfikacji hipotezy przeanalizowano dane uzyskane dzięki odpowiedziom udzielanym przez rodziców na Skali Zachowania Dwulatka–Trzylatka.

Istotność różnic w nasileniu kryzysu rozwojowego dwulatka–trzylatka w ocenie matek i ojców w zależności od płci dziecka oraz posiadania przez niego młodszego rodzeństwa.

Podczas jednoczynnikowej analizy wariancji ANOVA wykazano występowanie efektu interakcji na poziomie tendencji. Płeć i posiadanie rodzeństwa mają związek z poziomem przejawiania zachowań związanych z kryzysem dwulatka–trzylatka, ale tylko w ocenie matek. W celu wykazania różnic w nasileniu występowania zachowań normatywnych związanych z kryzysem drugiego i trzeciego roku życia przeprowadzono analizę efektów prostych z czterech grup ocenianych przez matki.

Wyniki analizy efektów prostych dotyczących różnic między nasileniem zachowań normatywnych w ocenie matek dla czterech badanych grup dzieci.

Tabela 3. Istotność różnic w nasileniu kryzysu rozwojowego dwulatka–trzylatka w ocenie matek i ojców w zależności od płci dziecka oraz występowania młodszego rodzeństwa

Źródło	F	df	p
Zmienna wyjaśniana: kryzys dwulatka–trzylatka w ocenie matek			
Płeć	0,139	1	0,711
Rodzeństwo	2,584	1	0,113
Płeć * rodzeństwo	3,339	1	0,072
Zmienna wyjaśniana: kryzys dwulatka–trzylatka w ocenie ojców			
Płeć	2,663	1	0,108
Rodzeństwo	1,157	1	0,286
Płeć * rodzeństwo	0,225	1	0,637

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 4. Wyniki analizy efektów prostych dotyczących różnic pomiędzy nasileniem zachowań normatywnych w ocenie matek dla czterech badanych grup dzieci

Rodzeństwo	Płeć	<i>M</i>	<i>SD</i>	Różnica średnich (<i>M</i> – <i>M</i>)	<i>p</i>
Jedynacy	Dziewczynki (D)	18,25	5,32	–3,22 (D – C)	.117
	Chłopcy (C)	21,47	7,36	3,22 (C – D)	
Starsze rodzeństwo	Dziewczynki (D)	18,57	6,44	2,13 (D – C)	.318
	Chłopcy (C)	16,44	4,71	–2,13 (C – D)	

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 5. Płeć dziecka, występowanie młodszego rodzeństwa oraz kryzys dwu–trzylatka jako predyktory pojawienia się zachowań niepożądanych u dziecka

Model	Współczynniki niestandardyzowane <i>Beta</i>	<i>R</i>	<i>R</i> ²	Skorygowane <i>R</i> ²	<i>F</i> (<i>df</i>)	<i>p</i>
Płeć Młodsze rodzeństwo Kryzys dwulatka–trzylatka jako predyktory występowania zachowań ze skali <i>Wycofanie</i>	.269 –.203 .338	.471	.222	.185	5.99 (3)	< .001
Płeć Młodsze rodzeństwo Kryzys dwulatka–trzylatka jako predyktory występowania zachowań ze skali <i>Zachowania agresywne</i>	1.33 –0.04 .630	.647	.419	.391	15.12 (3)	< .001
Płeć Młodsze rodzeństwo Kryzys dwulatka–trzylatka jako predyktory występowania zachowań ze skali <i>Problemy ze stresem</i>	.135 –0.83 .518	.534	.285	.251	8.36 (3)	< .001
Płeć Młodsze rodzeństwo Kryzys dwulatka–trzylatka jako predyktory występowania zachowań ze skali <i>Deficyty uwagi</i>	.035 .072 .514	.534	.285	.251	8.37 (3)	< .001
Płeć Młodsze rodzeństwo Kryzys dwulatka–trzylatka jako predyktory występowania zachowań ze skali <i>Zachowania eksternalizacyjne</i>	.137 –.011 .633	.650	.423	.395	15.38 (3)	< .001
Płeć Młodsze rodzeństwo Kryzys dwulatka–trzylatka jako predyktory występowania zachowań ze skali <i>Ogólne problemy</i>	.142 –.090 .586	.600	.360	.329	11.80 (3)	< .001

Źródło: opracowanie własne.

Po przeprowadzonej analizie efektów prostych dotyczących różnic między nasileniem zachowań związanych z występującym rozwojowo kryzysem drugiego i trzeciego roku życia stwierdzono, że w ocenie matek nie występowały istotne statystycznie różnice między czterema badanymi grupami dzieci. Zarówno jedynacy, jak i dzieci, które miały młodsze rodzeństwo, bez względu na płeć nie różnili się znacząco w nasileniu zachowań normatywnych związanych z przejawem kryzysu drugiego i trzeciego roku życia.

W celu wyjaśnienia występowania u dzieci zachowań internalizacyjnych i eksternalizacyjnych, czyli nienormatywnych, wykorzystano dane demograficzne, tj. płeć, posiadanie rodzeństwa oraz zachowania związane z występowaniem kryzysu dwulatka–trzylatka. Przeprowadzono procedurę analizy regresji, dzięki czemu możliwe było zweryfikowanie możliwych predyktorów stanowiących czynniki normatywne w rozwoju dla występowania zachowań nienormatywnych u dzieci objętych badaniem. Poniżej w tabeli 3 ujęto modele, które okazały się istotne statystycznie.

Płeć dziecka, posiadanie młodszego rodzeństwa oraz kryzys dwulatka–trzylatka jako predyktory występowania zachowań nienormatywnych u dziecka

Po przeprowadzonej analizie danych wynioskować można, że płeć dziecka, młodsze rodzeństwo oraz występowanie zachowań związanych z kryzysem drugiego i trzeciego roku życia w 42% mogą wyjaśniać występowanie zachowań eksternalizacyjnych oraz zachowań agresywnych u dziecka, w 36% pojawianie się ogólnych problemów, w 29% problemów związanych z deficytami uwagi oraz ze stresem i w 22% z wycofaniem.

DYSKUSJA

Niniejsze badanie miało na celu udzielenie odpowiedzi na pytanie: „Czy narodziny młodszego rodzeństwa mają związek z występowaniem większej liczby zachowań nienormatywnych u dziecka w wieku dwóch–trzech lat?”. Rodzice dzieci w tym przedziale wiekowym zostali po-

proszeni o udział w badaniu, ponieważ u dzieci w tym okresie pojawiają się zachowania związane z kryzysem drugiego i trzeciego roku życia, które są prawidłowe rozwojowo, aczkolwiek dla dorosłych stanowią wyzwanie wychowawcze.

Analiza wyników nie wykazała istotnych różnic w nasileniu zachowań nienormatywnych (internalizacyjnych i eksternalizacyjnych) oraz zachowań będących wyrazem kryzysu dwulatka–trzylatka między grupą jedynaków a grupą dzieci, którym narodziło się młodsze rodzeństwo. Analiza wariancji, w której uwzględniono płeć dziecka, pozwoliła na wykazanie, że chłopcy jedynacy przejawiają znacznie więcej zachowań nienormatywnych niż ich rówieśnicy, którym narodziło się młodsze rodzeństwo. Natomiast w przypadku dziewczynek to te z nich, które w ciągu roku od narodzin młodszego rodzeństwa zostały objęte badaniem, wykazywały nieznacznie więcej zachowań nienormatywnych niż ich rówieśniczki jedynaczki.

Powyższe wyniki pozwalają jedynie na częściowe potwierdzenie postawionych hipotez. W przypadku dziewczynek założenie o zwiększonej liczbie zachowań nienormatywnych pojawiających się po narodzeniu rodzeństwa zostało potwierdzone. Jednakże otrzymane wyniki wskazują jedynie na nieznaczne różnice w liczbie zachowań nienormatywnych między dziewczynkami jedynaczkami a dziewczynkami, które miały młodsze rodzeństwo. Natomiast ta sama hipoteza w odniesieniu do chłopców nie została potwierdzona. Wyniki przeprowadzonego badania wykazały, że po narodzinach rodzeństwa chłopcy nie wykazali zwiększonej liczby zachowań nienormatywnych, a wręcz prezentowali ich mniej niż chłopcy, którzy pozostali w tym okresie rozwoju jedynakami. Wyniki badań własnych są zgodne z wynikami badań przeprowadzonych przez Nadelman i Begun (1982). U chłopców jedynaków zaobserwowany został wyższy poziom zachowań eksternalizacyjnych niż u ich rówieśników, którzy weszli w rolę starszych braci.

Uzyskane w badaniu własnym wyniki pozwoliły na potwierdzenie przypuszczenia, że zachowania, które opisywali rodzice dzieci, które weszły w rolę starszego rodzeństwa, prawdopodobnie w większości związane były z kryzysem

dwulotka–trzylatka. Prawdopodobnie rozwijające się dzieci mają prawo w tym okresie przejawiać niepożądane społecznie zachowania. Mimo negatywnych konotacji są one oznaką pojawiającej się u dziecka autonomii. W potocznym języku polskim tę fazę w rozwoju dziecka nazywa się „buntem dwulotka”, w anglojęzycznej literaturze pojawiają się takie określenia, jak np. „straszne dwulotki” (za: Keefer, 2005). Polska terminologia jest niewątpliwie bliższa repertuariowi zachowań, które przejawiają dzieci w tym okresie, ponieważ słowo „bunt” kojarzy się z niezależnością, jaką chcą one uzyskać.

Rodzina jest głównym środowiskiem, w którym dziecko przedstawia swój repertuar zachowań, ponieważ jest połączone z innymi jej członkami więziami emocjonalnymi. Podejście rodziców do nowej sytuacji, rozwój społeczny dziecka, jego otwartość na nowe doświadczenia, a także wrażliwość z pewnością różnicują pojawiające się zachowania u dzieci (Song, Volling, 2016). Cierpliwość i zrozumienie ze strony rodziców mogą doprowadzić do tego, że autonomia i potrzeba niezależności zostaną pozytywnie wykorzystane i przeobrażone w chęć aktywnego uczestniczenia w życiu młodszego członka rodziny.

Natężenie zachowań mierzonych za pomocą narzędzi użytych w badaniu było zbliżone zarówno u dzieci, które miały młodszego rodzeństwa, jak i u jedynaków. Pozwala to na wysunięcie wniosku, że w przypadku rodzin, które zostały objęte badaniem, u dzieci, które miały młodszego rodzeństwa, nie pojawiło się więcej zachowań nienormatywnych w stosunku do ich rówieśników jedynaków. Wynik wskazywać może na to, że rodziny były w stanie poradzić sobie z nową sytuacją, jaką jest pojawienie się najmłodszego członka w rodzinie.

Przeprowadzone badanie, uzyskane podczas niego wyniki oraz kolejne pojawiające się pytania stanowią jedynie początek analiz dotyczących przekształcania się systemu rodzinnego i tym samym mogą stać się implikacją do przeprowadzania kolejnych eksploracji. Niewielka liczba badań dotyczących znaczenia rodzeństwa oraz relacji w tym podsystemie zachęcają do kolejnych przedsięwzięć, takich jak przeprowadzenie badań longitudinalnych, które pozwoliłyby na objęcie badaniem dzieci przed narodzinami młodszego rodzeństwa, a także w kolejnych fazach rozwoju indywidualnego dziecka starszego i młodszego. Zebranie danych od większej grupy pozwoliłoby także na uzyskanie bardziej rzetelnych wyników. Dla wzbogacenia badań pod względem merytorycznym właściwe byłoby włączenie metody obserwacji funkcjonowania dziecka starszego oraz jego relacji z młodszym rodzeństwem przez psychologa dziecięcego, jak uczynili to w swoich obserwacjach Nadelman i Begun (1982). Objęli oni badaniem trzy rodziny, w skład których wchodziły jedynaki oraz dzieci, które oczekiwały na narodziny młodszego rodzeństwa. W trakcie badań przeprowadzona została obserwacja zachowań dzieci w ich rodzinnym domu. Wyższy poziom agresji dostrzeżono w grupie jedynaków niż dzieci, którym narodziło się młodszego rodzeństwa.

Dodatkowym źródłem wiedzy odnośnie do normatywnych i nienormatywnych trudnych zachowań występujących u dzieci mogłoby być także wywiad przeprowadzony przez psychologa z ich rodzicami. Podczas takiego spotkania mogliby oni określić, w jakim stopniu i w jaki sposób przygotowywali oni swoje jedyne dziecko do wejścia w nową rolę – starszego rodzeństwa.

BIBLIOGRAFIA

- Achenbach T.M., Rescorla L.A. (2010), *Manual for ASEBA Preschool Forms and Profiles*. Burlington, VT: University of Vermont, Research Center for Children, Youth, and Families.
- Baillargeon R.H., Sward G.D., Keenan K., Cao G. (2011), Opposition-defiance in second year of life: A population-based cohort study. *Infancy*, 16, 4, 418–434.
- Baydar N., Greek A., Brooks-Gunn J. (1997), A longitudinal study of the effects of the birth of a sibling during the first 6 years of life. *Journal of Marriage and Family*, 59, 4, 939–965.

- Bowlby J. (2007), *Przywiązanie*, tłum. M. Polaszewska-Nicke. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dunn J., Kendrick C. (1982), Siblings and their mothers: Developing relationships within the family. W: M.E. Lamb, B. Sutton-Smith (eds.), *Sibling Relationships: Their Nature and Significance across the Lifespan*, 39–59. New York: Psychology Press.
- Erikson E.H. (2000), *Dzieciństwo i społeczeństwo*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Garbarino J. (1992), *Children and Families in the Social Environment*. New York: Aldine de Gruyter.
- Kasten H. (1997), *Rodzeństwo. Idealy, rywale, powiernicy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Keefer L.R. (2005), Defiant behavior in two- and three-year-olds: A Vygotskian Approach. *Early Childhood Education Journal*, 33, 2, 105–111.
- Kramer L., Gottman J.M. (1992), Becoming a sibling: With a little help from my friends??. *Developmental Psychology*, 28, 4, 685–699.
- Kramer L., Ramsburg D. (2002), Advice given to parents on welcoming a second child: A critical review. *Family Relations*, 51, 1, 2–14.
- Musatti T. (1987), Reprezentacja poznawcza i komunikowanie się dzieci w drugim roku życia. W: I. Kurcz, G.W. Shugar, B. Bokus (red.), *Wiedza a język. Tom 2. Język dziecka*, 125–153. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- Musatti T. (1995), Wczesne relacje rówieśnicze według Piageta i Wygotskiego/Early Peer Relations: The perspectives of Piaget and Vygotsky. W: A. Brzezińska, G. Lutomski, B. Smykowski (red.), *Dziecko wśród rówieśników i dorosłych*, 107–146. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Nadelman L., Begun A. (1982), The effect of the newborn on the older sibling: Mothers' questionnaires. W: M. Lamb, B. Sutton-Smith (eds.), *Sibling Relationships: The Nature and Significance across the Lifespan*, 13–38. New York: Psychology Press.
- Song J.-H., Volling B.L. (2016), Theory of Mind development and early sibling relationships after the birth of a sibling: Parental discipline matters, *Infant Child Development*, 27, 1–17.
- Stewart R.B., Mobley L.A., van Tuyl S.S., Salvador M.A. (1987), The firstborn's adjustment to the birth of a sibling: A longitudinal assessment. *Child Development*, 58, 2, 341–355.
- Wygotski L.S. (2002). Kryzys trzeciego roku życia. W: A. Brzezińska, M. Marchow (red.), *Wybrane prace psychologiczne II: Dzieciństwo i dorastanie*, 131–140. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.